

Зуй Віктор Дмитрович,
кандидат біологічних наук,
доцент Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Недяха Микола Петрович,
доктор філософських наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач сектору методології Інституту
законодавства Верховної Ради України

УДК 94 (477.908):323.3

Містечко Орлівка на Убеді (продовження)

У часописі «Народна газета», 2001 року, № 12 (492) було опубліковано статтю «Запис у щоденнику» про події, які відбувалися в селі Орлівці у січні 1942 року [4, С. 5].

Про напад партизан на поліцію села Орлівки та про інше у щоденнику М.М. Попудренка записано (журнал «Сіверянський літопис», 2000, № 3, с. 63 – 83): «2 декабля 1941 г. в с. Орловке расстреляли секретаря и помощника старосты. Жалко, не было старосты (насправді нікого не розстріляли. Староста в селі був, але поліції ще не було. В.З.). Поручил т. Водопьяну довести дело И., выдавшего председателя колхоза с. Орловки, до конца. (Очевидно, йдеться про комуніста Бурковця Михайла Яковича, який був головою колгоспу ім. Молотова. Коли німці їхали через село, Бурковець необачно вийшов у базар і стояв там, де зараз братська могила радянським воїнам. До нього під'їхав мотоцикл. Німці посадили Михайла у коляску, й вони поїхали. Це все відбулося на моїх очах, бо в цей момент я стояв навпроти кам'яної (колишньої церковної) лавки. Саме цей И., згаданий у щоденнику М.М. Попудренка, видав Бурковця німцям, які його стратили десь у лісі).

18.11.41 г. прибыл т. Федоров и принял командование отрядом.

28.11.41 г. привезли 2400 л спирта.

12.11.42 г. в отряде 500 чел.

16.11.42 г. с 15 по 16.11.42 г чистили Орловскую волость. Убили 22 чел. полицейских, забрали документы.

9.11.42 г. Вчера был второй налет на Орловскую полицию. Убили 12 человек. Сожгли более 20 домов. Взяли 21 свинью и 7 коров.

25.11.42 г. Сегодня впервые за 5 месяцев завтракали без спирта.

31.11.42 г. В отряде появился спирт – привезли из Софиевки 2 тыс. 500 литров. Если давать по 50 г, то этого хватит на 2 месяца, а сегодня пили так, что его через несколько дней не будет. Все пьяны. (За таких умов у партизанському загоні у кінці січня мало бути 830 чоловік, а 12.11.1942 р. їх було 500. Очевидно, у цей час чисельність партизанів значно зросла. В.З.).

24.7.42 г. в Козиловке и Жукле в лесу нашли 3-х полицейских, в т.ч. двух, которые были в нашем отряде. Били, как никогда не били! Живьем закопали».

Про події в Орлівці у січні 1942 року написано у книзі О.П. Балабая «Червоно танув сніг»: «розвідники донесли, що Орлівка забита фашистами. В операції брало участь більше 300 партизанів і, на щастя, нікого з них не вбито, не поранено. А гітлерівців полягло понад 50. Захоплені зненацька фашисти в одній білизні кидалися у снігові замети. Однак врятуватися пощастило небагатьом». Правдою в написаному є те, що партизани не зазнали ніяких втрат, бо по них ніхто не стріляв, та й німців як таких також в селі не було жодного [3, с. 159 – 160].

Олександр Петрович Балабай до війни був директором Краснохутірської дитколонії й викладав там у школі географію. Як розповідала мені однокласниця Яремко Марія Макарівна, упродовж уроків з географії, які вона слухала, Балабай час від часу витирив ваткою вухо, з якого щось текло. Як пише сам Балабай, після контузії під час бою в нього нестерпно заболіло вухо (мабуть, і через те,

що було хворим з дитинства). У листопаді 1942 року командир партизанського загону О. Федоров забрав О.П. Балабая з собою у Москву. Вухо оглянув професор й призначив лікування. Закінчивши лікування, О.П. Балабай посів посаду політрука госпіталю й повернувся на Україну в звільнений Чернігів наприкінці 1943 року, де обійняв посаду першого секретаря міському партії міста Чернігова. Там же з допомогою письменника була написана книга «Червоно танув сніг» [3].

Після війни О.П. Балабай працював на партійній роботі у Каховці, куди перетяг багато своїх земляків з села Перелюб. Тоді ж у Херсоні першим секретарем обкому партії був О. Федоров. Керівництво Червонохутірської школи-інтернату запросило свого колишнього директора – партизана О.П. Балабая на своє свято. Він дуже хотів приїхати разом з О. Федоровим, з яким він дружив ще до війни, але О. Федоров не поїхав, бо побоювся помсти за багатьох невинно розстріляних людей в селі Орлівці.

Після нальоту партизанів у січні 1942 року у село наїхало багато поліції з сусідніх сіл й районів. Три дні постояли і розїхалися. Повернулись і свої поліцаї, які переховувалися. Тепер їх стали залучати до облав на партизанів.

У книзі О. Федорова «Підпільний обком діє» багато уваги приділено бендерівцям, які зухвало проникли у штаб його партизанського загону й часто траплялися на дорозі партизан, які йшли до Карпат. С.А. Ковпак опублікував книгу «Від Москви до Карпат», де жодним словом не згадав про воїнів УПА, неначе їх й не було. Між тим є відомості, що комісар загону С.А. Ковпака Семен Руднев ніби домовився з командиром УПА, що бендерівці не будуть чинити супротиву партизанам. У свою чергу, партизани не перешкоджатимуть діям бендерівців. Повідомлялося, що за наказом з Москви за зв'язок з бендерівцями Семена Руднева пострілом у потилицю знищила партизанська радистка. Звичайно, у згаданій книзі С.А. Ковпака про це не згадується.

Б.В. Іваненко (виконавчий директор Ради товариства «Ченігівське земляцтво» у Києві) розповідав мені, що коли він працював головою Держкомітету УРСР з телебачення і радіомовлення, на виробництво двосерійного фільму «Підпільний обком діє» О. Федоров з фондів міністерства соцзабезпечення виділив 30 тис. крб.

Згадую розповідь моєї однокурсниці Наталі Ясюлевич, яка вийшла заміж за Семенова, жила й працювала в інституті рослинництва в місті Жодіно біля Мінська. Її чоловік разом з батьком був у партизанському загоні. Тоді партизани убили почергово трьох німецьких бургомістрів, а четвертий, розумніший, пішов на переговори. Домовилися, що німці не будуть нападати на партизан, а ті, в свою чергу, не будуть зачіпати німців. Це дало змогу всім, хто був у партизанському загоні, вжити до визволення Білорусії.

Настала весна 1942 року. «Умирать лаштуйсь, а хліб паши», – говорили діди. У березні ми з дідом виїхали в поле. Зорали півгектара стерну, поставили кобилу Майку їсти овес. Дід з коробки розсіяв по ріллі ячмінь. Кобила жувала, а ми на собі тягали борону, щоб кобила відпочила й могла зорати ще трохи поля. Так, під маленьким дощиком ми працювали днів десять. Ячмінь уродив на славу. Молотили його ціпами. У серпні 1943 року дід викопав на городі велику круглу яму, обставив її соломомою й засипав туди не менше 10 тон ячменю. Пізніше, осінню, після визволення, дід сам добровільно здав це зерно державі «на перемогу».

Під час окупації в селі вистачало що їсти людям і скотині. Німці наклали податок на сіно й на картоплю, яку возили в Холми на спиртзавод. Податок на молоко й яйця був дуже великий. У Холмах хтось повісив курку і плакат: «Я не знесла 200 яець».

За три кілометри від села Орлівки, збоку від дороги, серед лісу знаходився хутір-колгосп Боець. У перші два роки війни там не було нікого, крім місцевих жителів. На початку березня 1943 року вночі у хутір зайшов загін радянських солдат-десантників у новенькому обмундируванні, з автоматами. Молоді, енергійні, веселі. Зупинилися у колгоспному клубі. Три дні там грала гармошка, танцювали, співали, жінки і дівчата вгощали своїх гостей усім, що мали. Відпочивши, загін пішов виконувати свої завдання.

Через декілька днів, у ніч на 10-те березня, у хутір Боець увірвалися мад'яри, відокремили 30 дорослих чоловіків, вивели їх у поле й розстріляли. Решту людей – жінок, дітей і старих дідів – загнали у конюшню й спалили живими. Всього загинуло 168 жителів хутора, серед них – 61 дитина віком до 12 років. Наступного дня мад'ярський офіцер застрелився й був похований біля церкви у селі Орлівці. У творах письменника-партизана Ю.О. Збанацького описано епізод, коли ліс, в якому ховалися партизани, «прочиували» мад'яри. Там же у лісі було багато жінок і дітей. Побачивши в лісі у куцах цих людей, солдати проходили мимо, стріляючи вверх.

В Орлівці у березні 1942 року мад'яри вбили вчителя Дмитра Павловича Ковальковського й бухгалтера Макара Григоровича Яремка за те, що у вчителя вдома у Красному Хуторі знайшли іржаву мисливську рушницю, а у бухгалтера – корбочку з патронами, які назбирали й заховали його малолітні діти.

Начальник Українського штабу партизанського Руху у Москві Т.А. Строкач у книзі «Наш позивний – Свобода», пише, що у березні 1943 року біля міста Коропа на парашутах висадився загін десантників В.П. Яромова [6, с. 503]. Їх оточили мад'яри, але один лісник зі Свердловки (Псарівки) вивів загін з оточення і, пройшовши лісами близько 30 км., вони зайшли у хутір Боець. Люди зустріли десантників, як рідних. Пізніше,

з'єднавшись з партизанами, десантники Яромова вийшли на Волинь і боролися з ворогом до кінця війни. У газеті «Вечірній Київ» та в інших виданнях В.П. Яромов описав дії свого загону, але про хутір Боець не згадав.

У наступних виданнях книги Т.А. Строкача «Наш позивний – Свобода» 1966, 1975 і 1979 року про загін Яромова і про те, що лісник вивів його загін у хутір Боець, не сказано нічого. На с. 232 (видання 1966 року) читаємо: «Першою Десну перейшла ударна група Монжоса. Вона й ліквідувала гарнізон у селі Свердловка. Вже коли світало, партизани зайняли хутір Боед (треба Боець), це за 12 км на схід від райцентру Холми Чернігівської області». У книзі «Наш позивний – Свобода» хутір Боець уже чомусь не згадується [7].

Про звірства мадьяр, які знищили людей у хуторі Боець, в усіх чотирьох виданнях книги нічого не сказано. Про це пишеться тільки в енциклопедії «Міста і села України. Чернігівська область», але в цьому товстому томі про загін десантників В.П. Яромова жодного слова не написано. Про В.П. Яромова згадано тільки у першому виданні книги А.Т. Строкача 1964 року, а в наступних трьох виданнях замість загону Яромова пишеться про партизанський загін Монжоса, який після бою зайняв хутір Боед. Насправді ніякого бою там не було. Місцеві жителі добре знають, що причиною знищення людей були відвідини загону Яромова, але про це не тільки говорити чи писати, але й думати заборонялося.

У передмові до книги Т.А. Строкача «Наш позивний – Свобода» сказано, що письменник Павло Автомонов, який є автором літературного запису, побував у всіх населених пунктах, згадуваних у книзі, проте назву хутора не змінено (залишилося «Боед» замість «Боець»). Комуś хотілося кинути у небуття цей жахливий епізод війни, бо згодом з невідомих причин на картах і на дорожній назву «Боець» замінили на «Зелений Гай». В енциклопедичному довіднику, виданому в 1990 році, «Чернігівщина» написано: «У с. Зеленому Гаї фашисти в 1943 році спалили 168 жителів, половина з них – діти до 12 років».

Говорили, що мадьяри збиралися спалити й село Орлівку, але староста й поліцаї ніби-то умовили їх не палити, бо село дуже велике.

Після війни хати у хуторі (яких не спалили) обжили люди, які вціліли, бо були в Орлівці у своїх родичів або ж ті, що прийшли з інших країв. Так назбиралося до сотні людей, але поступово хутір обезлюднів, хати погнили. Останній житель хутору помер у 2006 році. Залишився пам'ятник загиблим, встановлений місцевим колгоспом, до якого вже мало хто ходить. Колись біля цього пам'ятника стояв одинокий вінок з написом «Від туристів міста Одеси».

У книзі Ю.О. Збанацького «Ми не з легенди» описано епізод, коли партизани захопили

двох німецьких офіцерів. Хотіли розстріляти, але передумали – німці спалять села й знищать мирних людей. Одягли цих офіцерів у лахміття, взули у постолі й пустили йти пішки в Остер. Кращого глузування над німцями не придумаєш.

По-іншому вчинив командир партизанського загону ім. Щорса О.С. Кривець, який діяв у Ново-Басанському районі Чернігівської області. Вийшовши з землянки у лісі, де Кривець й небагато партизанів переховувалися і бенкетували разом з жінками, вони влаштували засаду і вбили трьох німців, які їхали в автомашині «Опель». Німці жорстоко помстилися – спалили сім сіл разом з людьми. У селі Піски, де народився поет Павло Тичина (і Кривець теж), людей загнали в церкву й спалили живими.

Після війни О. Кривець як Герой Радянського Союзу займав високі посади, написав книгу про свої звияти. Проте, знайшлися свідки поганих вчинків Кривця, і в 1980 році його виключили з партії, забрали зірку Героя, зняли з роботи директора Київського цукротресту. 10 років на захист Кривця у Москву приходило багато листів. У 1990 році Кривця поновили в партії, у 1991 році повернули зірку Героя, а в наступному році він помер.

Під час німецької окупації восени 1942 року у Новгород-Сіверську відкрили дві професійні школи – лісну й землемірську. У землемірській були переважно дівчата, а у лісній – хлопці. Для багатьох це було єдине місце, в якому можна було вберегтися від загрози потрапити на каторжні роботи до Німеччини.

До війни у мого батька у Новгород-Сіверську був знайомий начальник метеостанції поляк Недзведський. Батько записував в Орлівці погоду, вимірював кількість опадів і раз в декаду відсилав зведення на метеостанцію. Німці використали цю метеостанцію і її штат для своїх потреб. Метеостанція працювала, як і раніше. Тільки тепер її начальником був фельдфебель гер Мюллер зі своїм помічником – напівполяком гером Ендріщиком. Цей Ендріщик часто під вечір приходив п'яний і горланив: «Alles partizanen, alles partizanen!» Всюди йому привиджувалися партизани. Недзведський з сім'єю жив у приміщенні метеостанції і охоче взяв мене до себе на квартиру. Тим більше, що його два пасинки Котя і Валя Гісери також вчилися у лісній школі.

Зимою на початку 1943 року випало багато снігу. Німці видали наказ усім вийти на дорогу з лопатами й розчищати дорогу від снігу. Вигнали на цю роботу й лісну школу, яку закрили. Вирішили ми з Синявським Михайлом піти додому, але для цього треба було мати перепустку, яку видавало гестапо. Пішли ми туди у підвал колишнього медичного училища. Німець-офіцер через перекладача вислухав нас і сказав, що нас треба розстріляти за втечу з роботи. Перекладач заступився,

сказавши, що ми сидимо голодні, бо з села нам не можуть привезти їжі.

Одержавши перепустку, ми пішли додому. Поки ми йшли 45 км по дорозі, разів зі п'ять зустрічали валки саней з озброєними поліцейськими, які перевіряли нашу перепустку. За сім кілометрів від нашого села зустрілися мадяри, і один з них повів нас у село Березову Гать. На наше щастя, завів нас у хату Катерини Савченко, яка була рідною сестрою моєї мачухи. Вона відразу ж впізнала мене, вийняла з печі борщ, насипала його в миску і посадила нас до столу. Солдату-мадяру пояснювала, що я її племінник. Він трохи постояв у порозі і пішов собі геть. Нарешті ми прийшли в нашу Орлівку, яка була забита мадярами. У кінці лютого 1943 року їхню артилерійську частину розгромила Червона Армія під Суземкою, вони кинули свої гармати і втекли. Зупинилися в Орлівці. У нашій хаті оселилися румуни, які читали Біблію, в сусідній – гуцули, які говорили по-українськи й співали коломийки. Біля школи насипали високу могилу з хрестом, обклали її зеленим дерном. Це було місце, де ксьонз у високій шапці правив Божу службу. Десь через місяць це військо зникло.

Весною я повернувся до Новгород-Сіверського у лісну школу, в якій вчилася 30 учнів. Викладали німецьку й українську мови, математику, фізику, дендрологію, геодезію, геологію. У теплі дні ми ходили на практику з лісоводства в питомник. У якомусь селі партизани вбили через вікно слідчого, батько якого був начальником поліції. Вбитого привезли й відспівали у Новгород-Сіверському соборі. Поховали в скверіку біля школи № 1 на німецькому кладовищі з таким же обрядом, як ховали німців, накриваючи труну фашистським червоним прапором з чорною сфастикою й даючи салют. На похорон привели учнів лісної школи.

Через 60 років після війни могили похованих німців почали розкопувати, щоб знайти металічні жетони, які були на шиї кожного загиблого. За ці жетони німецький уряд платив чималі гроші, чим скористалися деякі жителі міста Новгород-Сіверська.

Креслення у німецькій лісній школі викладав царський офіцер, відомий історик, музейний працівник Гапєєв Степан Антонович, який під час німецької окупації завідував відділом освіти районної управи у Новгород – Сіверську. Його жінка працювала спостерігачем на метеостанції. Осінню 1943 року Гапєєв виїхав на Львівщину й працював інженером лісового господарства у місті Турка, де також за сумісництвом викладав креслення у місцевій школі. У 1949 році його заарештували, засудили до 25 років виправно-трудових таборів, але через рік він помер у таборі від розриву серця.

У Новгород – Сіверську по всьому місту з новеньких дощок було збудовано окремі туалети з невеличким замочком на дверях і написом «Nur für

deutsch» (тільки для німців). На всіх кращих будівлях міста зроблено графаретні написи, що це власність німців.

Восени 1942 року німецький начальник метеостанції гер Мюлер приніс порося, тримав його зиму й весну в сараї і сам годував. Коли порося стало кабаном, прийшов старий німець, заколов кабана й наробив ковбас. Холодильника не було, і ковбаси літом зіпсувалися. Настав час, коли німцям було не до ковбас. Загриміла громом Курська дуга.

Одного теплого вечора у липні 1943 року на Замку в Новгород – Сіверську зібралися хлопці лісної школи й місцева молодь. Походили по алеях серед кущів, подивилися на танці під акордеон. Грали «катушу» і тацювали «танго». Повечоріло, і в цей час невідомо звідки найшло на нас якесь бадьоре піднесення. Ми вийшли на центральну вулицю строем й у великому захваті заспівали старовинний козацький марш «Ой, на горі та жінці жнуть» та з такою силою і завзяттям, що німці повисакували з комендантури, а ми з піснею гордо промарширували, не звертаючи на них уваги. Саме у цей час вирішувалася доля німців на полі величезної битви під Курськом. Про це ми тоді нічого не знали, але якась незрима невідомо-космічна сила наповнила наші серця героїчно-патріотичним піднесенням.

Наступного дня поперек Козачої вулиці з'явився величезний плакат: «Nehm seinem comrades mit», що означало «забери своїх товаришів з собою». Ніби-то ми просимо німців взяти нас з собою. Не роздумуючи, я швидко вийшов на дорогу і майже пробіг 45 км додому в Орлівку. На щастя, дорога була вільною.

У нашій хаті стояли німці. Швидко я здружився зі старим лисим Карлом. Німці мали пилораму, будували міст через річку Убідь і збудували його добротню у вигляді шахової дошки. Через місяць, відступаючи, німці його знищили. 30 липня я зайшов до хати й побачив Карла, який сидів з листом у руці і плакав. Я спитав: «Was ist los?» – що трапилось. Він розповів, що американці розбомбили його будинок, про що пише його жінка із міста Карлсруе. Мене й досі дивує те, що зверху на листі стояла дата 29.VII, і уже на другий день 30.VII цей лист був у далекому селі на Чернігівщині. Так працювала німецька польова пошта. Наші ж трикутнички перекидалися і перепроверялися цензурою місяцями.

Головне, що сказав мені Карл, щоб я і мої однолітки ховалися у лісі, бо є наказ забирати нас у Німеччину. Ще з весни 1942 року почали забирати дівчат і хлопців на роботу до Німеччини. Голосили матері, проводжаючи синів і дочок на каторжні роботи до далекої Німеччини. Щоб уникнути неволі, молоді люди калічили себе, п'ючи отруту, заражали себе коростою. Дівчата виходили заміж за нелюбів-поліцаїв.

Однією з перших на Погорілівці забрали в Німеччину Павленко Марфушу. Коли через три роки вона повернулася, то розповідала, що в Німеччині все було так, як говорили нам у школі про фашистів. Фашисти знущалися над людьми. Після війни Марфуша була замужньою за Величенком Іваном, моїм однокласником. Іван усю війну простояв за токарним станком на Уралі. Їх обох тепер уже немає. Мене врятувала від Німеччини моя вчителька Юрченко Матрона Сергіївна, яка записала у аусвайсі (окупаційні паспорт, які видавалися усім жителям села) замість 1925 року 1928 рік народження.

У липні 1943 року, коли ми з дідом молодили цїпом ячмінь, прийшов поліцей і повів мене до старости, який хотів послати мене в Сновськ (Щорс) у німецьку військову школу. Врятував писар Ковчин Архип, який вказав на мій німецький «аусвайс-паспорт», де значилося, що я народився 1928 року і тепер мені було 15 років, а не 18, як вимагалось. Мене відпустили. Ще до попередження Карла я щовечора ходив ночувати у Годіїв ліс, оточений болотом. Вдень стежками прибігав додому, брав хліб, сало, молоко й біг на ніч до лісу. У лісі було повно людей, паслися корови і коні. Так проминув місяць серпень і перша половина вересня.

16 вересня 1943 року після запеклого бою Орлівку було звільнено від німців. Багато людей переховувалися за селом у Зубовому яру.

Як розповідав мені Нечай Іван Романович, якому тоді було 11 років, він разом з матір'ю і старшою сестрою Палажкою, зачувши грім фронту, заховали у погребі хатнє майно, мішки з ячменем, прикидали зверху дверці погреба землею, прив'язали в хліві корову й побігли ховатися у Зубів яр. Там було багато людей. Вночі прийшли радянські розвідники й сказали, щоб усі йшли в сусіднє село Блиставу, звідки німців уже вигнали.

Розпочався обстріл й визволення села Орлівки. Ранком, коли наступила тиша, Нечай повернувся до своєї хати, яка не згоріла, бо стояла на шляху, по якому німці відступали. У селі багато наших солдатів, танки, «катюші». Підійшли ближче до хати й бачать, як з їхнього погреба якісь чорномазі солдати тягнуть мішки з ячменем і грузять їх на гарбу. Кинулися до лейтенанта-танкіста: «Допоможіть! Німці нас грабували і наші грабують!». Лейтенант крикнув на солдат, і вони викинули з гарби мішка й втекли. Відчинили хлів, де заховали корову, а її уже там немає. Сусідка каже, що корову солдати повели на Суходолівку (вулиця на захід). Побігли туди, а там стрільщина. Військові прогнали дітей назад. Корова пропала.

У цей же час у діда Гнідога Пилипа зникла кобила, і він побачив, що її солдати ведуть по сусідній вулиці. Кинувся дід наздоганяти коня, вибіг з-за хати, але недалеко від нього розірвався снаряд. Тут і знайшов дід свою смерть. Повернувся з лісу у село малий Аникусько Федір Омеля-

нович з матір'ю і привели з собою свою корову й теля. Впросилися ночувати у хату Михайленків, яка не згоріла (бо Михайленко Демид був поліцаєм), а корову і теля прив'язали біля хати. Ранком побачили, що від них залишилися тільки відрізані мотузки.

Під час боїв за село загинуло біля 40 солдат і декілька селян. Одного тяжко пораненого солдата занесли в уцілілу хату Нечайів. Сказали: «Нехай полежить, його заберуть», але ніхто не забирив. У солдата було перебито хребет. Він кричав, говорив щось незрозумілою мовою, страшно мучився, лавив по долівці. Покликали медсестру Ламикову Маню (Сіра Марія) та що вона могла зробити? Зупиняли військові машини, просили забрати пораненого та даремно. Заходили в хату, дивилися, але не забирали, одговорюючись: «Він не нашої частини».

Через три дні солдат помер. Діти побігли в сільраду з документами, які були у солдата. Повернулися й бачать, що мертвий солдат, якого винесли в садок, лежить босий. Хтось уже зняв з нього ботинки. Поховали солдата тут же в саду під калиною, а вже потім згодом його перенесли до братської могили в центрі села. Розповідь Нечая Івана Романовича опублікована в «Народній газеті» (жовтень 2003 року).

16 вересня 1943 року, коли я з іншими (Зуй Олександр Григорович, Зуй Микола Самійлович, Радич Тимоша та двоє хлопців-друзів Миколи з Новгород-Сіверська) були в лісі Гордієві, почався обстріл. Ми швидко перебігли з лісу у куші, що росли на болоті. Снаряди і міни падали, занурювалися глибоко у болото, вибухали, обкидаючи нас грязюкою. Коли ж це зі сходу у кушах почувся шелест. «Наші!» – вигукнув кравець Тимоша (Радич Тиміх Андрійович), і ми всі за ним кинулися назустріч десятку солдатів у погонах. Обнімалися, цілувалися і плакали від щастя.

Вийшовши з болота на луг, на якому чорніло безліч окопів-ячєек і було багато наших солдат, я зненацька зустрів Антона. Він родом з сусіднього села Березова Гать і ходив у школу разом зі мною – я у 8-й, а він у 9-й клас. Восени і зимою жив і столувався у нас, бо моя мачуха була його родичкою. Я з ним спав на одному ліжку, ми разом ходили в одну школу, їли за одним столом з однієї миски й, здавалося, були друзями. Тепер тут біля лісу Антон стояв біля мене і давав розпорядження то одному, то іншому солдату. Він був капітаном. Його підлеглі влаштовували зв'язок на високих шпалінах (связь на шестах). Антон відразу ж впізнав мене, подивився суворо, не привітався й сказав: «Я тобі наказую – будь коло мене, не відходь!». Така холодна зустріч й категоричний наказ вплинули на мене, як відро холодної води. Я піймав момент, коли Антон пояснював якомусь солдату завдання, шмигнув у куші і подався у село, яке горіло. Тоді я думав, що, залишившись у Антона, я сховаюсь за його плечима, буду дезер-

тиром, і мене за це покарають. Тільки тепер я розумію, що був тоді в очах офіцера майже зрадником, бо два роки перебував на окупованій території. Я не знав, що, будучи в Антона, одержав би почесний статус добровольця. Знаючи німецьку мову, я міг би, як деякі мої товариші з лісної школи, стати перекладачем у якомусь штабі й закінчити війну нагородженим десятками орденів і медалей. Але в той час я боявся, що моє навчання в німецькій лісній школі буде прирівняно до зради батьківщини.

Чому так сталося, що чужий ворожий солдат – німець Карл виявився добрим і порадив мені ховатися від німців у лісі, а свій земляк і, навіть до деякої міри, родич Антон, навпаки, повівся зі мною вороже з неприхованою злістю? Я вбачаю причиною такого контрасту виховання та об'єктивні обставини. Німці під час війни мали обов'язкову відпустку на короткі відвідини свого дому. У наших військових цього не було. На момент нашої зустрічі Антон більше двох років поневірявся у військовому училищі і на фронті. В його свідомості всі чоловіки, які у цей час випадково замість фронту перебували дома, були зрадниками батьківщини. Тому радянські офіцери люто ненавиділи тих, хто не з своєї волі перебували на окупованій території. Пізніше я відчув це на собі, коли нас кидали в розвідку боєм, а одного разу оголосили психічну атаку, з якої мало хто вертався живим. На щастя ця психічна атака не відбулася.

Покинувши капітана Антона, я прибів у село. І ось я дома на пожарищі. Дід Микита стоїть посеред згарища й каже: «Згоріло все, але на душі радісно – прийшли свої!». Повз наш згорілий двір проходив високий статний чоловік Урода Василь (двоюродний брат мого діда Микити), а йому назустріч – наш солдат у погонах. Старий високорослий Василь виструнчився, пішов стройовим кроком і піднесено-радісно гучно привітав: «Здравія желаю!». Такого громоподібного урочистого привітання, мабуть, не чув жоден маршал чи генерал.

Невдовзі по цій же Чубуковій вулиці наші солдати вели трьох полонених німців. Їх зловили у лузі в стогу сіна, де вони ховалися. До полонених підійшов Кравченко Єлисей – колишній матрос з легендарного броненосця «Потьомкін». У руках Єлисея була велика грудка чорного обгорілого зерна, яку він взяв зі свого спаленого подвір'я. Він цією грудкою так завзято бив німців, що їхні обличчя стали чорними. Полонених завели у хату поліцая, яку не спалили. Там Єлисей посвідчив, що він бачив, як ці німці палили хати.

Я був присутній на допиті німців, добре розумів німецьку мову і міг би допомогти перекладачу підібрати потрібні німецькі слова і вирази, але побоювався, мовчав, щоб не виявити свого навчання у німецькій школі лісництва. Після зустрічі з Антоном доля вдруге дарувала мені шанс обмінути роль «гарматного м'яса» у війні. Якби в моїй

голові не було остраху знання німецької мови, то не виключено, що мене б перевірили і зарахували б до складу військової частини як перекладача. Перекладачі перебували у штабах, які посилено охоронялися. Тому більшість штабістів вернулися з війни героями з численними нагородами. Я знаю декількох учнів німецької школи лісництва, які до кінця війни були перекладачами, одержали десятки нагород і добре влаштувалися в своєму житті.

Я пішов у Червону Армію на фронт, а дід все закопане в землю зерно здав «на перемогу». Він був таким, як і всі. Холменський район виконав дворічний план хлібоздачі. Секретар райкому і голова райвиконкому за перевиконання плану хлібоздачі одержали ордени Вітчизняної війни, в які було вкладено й нашу тяжку працю.

Відразу ж після визволення польовий військомат мобілізував усіх чоловіків, народжених до 1924 року. Всіх їх погнали (саме так називали тоді це дійство) під місто Лоев на Дніпрі. Майже всі вони (більше 300 чоловік з одного села) там загинули або були поранені.

Житель села Жукля, колишній малолітній партизан, а нині – генерал Устименко Василь Євдокимович написав про своє село товсту книгу «Жукля», де описано сім'ї кріпаків та всі інші історичні відомості про події в селі. Він дуже хотів згадати тих, хто загинув під час Великої Вітчизняної війни, й надіслав запит до архіву Червоної (пізніше – Радянської) Армії у місто Подольськ під Москвою. Відповіли, що про таких людей в архіві будь-які відомості відсутні. Не виключено, що всіх, хто був на окупованій території, послали під кулі і снаряди тільки для того, щоб знищити без будь-якої згадки про їхнє перебування на фронті. Можливо, не вистачило паперу, щоб переписати усіх загиблих.

Я також мав потребу підтвердити моє перебування на фронті (щоб прописатися у Києві). Я загубив свій документ, виданий мені у госпіталі. Військомат послав на мене офіційний запит у Подольськ, а звідти відповіли, що такого у списках учасників війни немає. Довелося мені йти на медичну комісію, яка видала довідку, що я інвалід невідомого походження. В університеті швидко поширилася чутка, що я самозванець. Мене викреслили зі списку нагороджених медаллю «30 лет Победы в Великой Отечественной войне». Все закінчилося тим, що я перегорвав свої домашні книги і серед них знайшов документ про «освобождение от воинской обязанности». Пізніше я одержав безкоштовно автомобіль «Запорожець», що розвіяло будь-які сумніви про моє самозванство.

За роки війни загинуло декілька сот орлівчан. Їхні імена (534 особи) занесені на дошки вічної пам'яті і слави, які знаходяться у центрі містечка, де раніше стояла ошатна красива церква. В енциклопедичному словнику «Чернігівщина», написано, що на фронтах Великої Вітчизняної вій-

ни полягло 325 жителів с. Орлівки. Насправді їх було набагато більше. На жаль, в офіційних державних документах прізвищ загиблих під час форсування Дніпра немає. До них відносяться усі ті, хто був на окупованій території й брав участь у бойових діях восени 1943 року. Число їх дуже велике. Документально збереглися лише прізвища тих, хто був поранений і лікувався у госпіталях (такі відомості є в архіві, що зберігається у Ленінграді, вул. Госпітальна, 3). Звідти я одержав документ про моє лікування у госпіталі у м. Томську.

Нижче приведено прізвища (не всіх) жителів села Орлівки, які загинули під час війни.

Прізвища	Число загиблих	Прізвища	Число загиблих
Авраменко	2	Мовчан	8
Аникусько	8	Нечай	4
Білоус	5	Овчинник	16
Бурковець	11	Овсянник	12
Величенко	8	Петрук	8
Гета	14	Поронько	12
Гнідий	8	Полегенький	12
Дикий	6	Пилипенко	16
Зуй	11	Радич	19
Ічанський	10	Сухомлин	9
Ковчин	9	Сірий	10
Кравченко	6	Синявський	9
Кунцевський	8	Спасибко	11
Лисак	6	Таран	14
Михайлович	9	Урода	9

На цих цементних дошках не записано тих, хто був розстріляний партизанами у січні 1942 року, хто загинув від мадьяр, від вибуху снарядів, мін і гранат, які розколювали або кидали в огонь діти.

Після визволення від німецької окупації у вересні 1943 року в армію брали всіх чоловіків, не обминаючи інвалідів. Забирали кривих, глухих, сліпих, косооких. У вчителя Зуя Олександра Григоровича був дуже поганий зір (через близорукість він носив окуляри мінус 19). У 1943 – 1944 роках його багато разів викликали на медкомісію до військомату.

Там на медкомісії воєнком запитує його: «Курицу на дорозі видишь?». Відповідає: «Ні».

Воєнком: «Немец больше курицы. Увидишь.»

Зуй О.Г.: «Та я й дороги не бачу!». Відпустили додому в село Камку, де він працював директором школи. Таке повторювалося дев'ять разів.

Залишився живим Сірий Іван, який жив на Суходолівці. З великого страху восени 1943 року він сховався у погребі в хаті й переховується там більше 10 років. Літом вночі вилазив з погреба, обв'язував голову хусткою й полов чи копав

щось на городі. Зимою його жінка брала в колгоспі драні мішки, які Іван латав дома. Коли його відкрили, то вже не судили. Вирішили, що він сам себе покарав. Працював на колгоспній фермі. Одного дня вечором йшов з ферми додому і, дійшовши до кладовища, упав мертвий – інфаркт.

Тоді ж, восени 1943 року, усіх хлопців-допризвників, які жили на Погорілівці й народилися у 1925 році, залишили на роботі у колгоспі. Таких було шестеро. За місяць ми разом з дідами посіяли у полі 100 га жита, а потім усіх нас забрали у запасний полк.

Слід назвати цих хлопців поіменно, це:

Бурковець Яків Федорович,
Кунцевський Олександр Михайлович,
Зуй Віктор Дмитрович (автор статті),
Кантипайло Микола Григорович,
Пушок Іван Єгорович,
Синявський Михайло Корнійович.

20 жовтня 1943 року всі ми пройшли медкомісію у військоматі у Холмах і через тиждень пішли пішки до запасного полку. По дорозі у перший день ночували на хуторі недалеко від спальної Корюківки. Увесь вечір до пізньої ночі слухали сліпого кобзаря, який з великим хистом проспівав нам: «Думу про трьох братів», «Про Морозенка», багато інших дум і пісень. Через три дні прийшли до запасного полку в Звінічіві, де нас розмістили в корівнику з нарами. Було дуже холодно, у нас швидко завелися воші. Повели у баню, у деяких хлопців на спині уздовж хребта воші повиїдали криваві стрічки. Минуло 2-3 тижні щоденної муштри, і нас розкидали по різних полках. Я один потрапив до учбового батальону 55-ї стрілецької дивізії. Де були мої однолітки – однокласники, я не знав.

Пізніше стало відомо, що Кунцевський Сашко загинув у грудні 1943 року в Білорусії. У школі ми з ним удвох сиділи за однією партою. Перед призивом до армії ми щовечора ходили удвох по вулицях села і співали різних пісень аж до півночі. Улюбленою піснею Сашка була та, в якій були слова:

«...а в головах посадите червону калину.
Будуть пташки прилітати,
калиноньку їсти, будуть мені приносити з
України вісті».

Вів неначе знав, що загине. Батько Сашка – Михайло Олексійович у 1917 – 1919 рр. служив у армії УНР. Після війни у Києві жила Сашкова старша сестра, нині покійна, Маня, менший брат Леонід (помер у червні 2008 року, похований в Орлівці) і тепер живе найменша сестра Антоніна. У Києві з 1922 року мешкала тітка Феня, рідна сестра їхньої матері Усті.

Бурковець Яків Федорович (його батько був першим головою колгоспу «Ударник») загинув під Варшавою. Це був веселий хлопець, майстер на різні витівки. Коли ми з ним вчилися у другу зміну, школа освітлювалася гасовими лампами.

Після дзвоника з останнього уроку Яша умудрявся висмоктати з лампи гас і виходив з класом надвір, запаливав сірник і видував на нього з рота гас. Серед повної темноти спалахував величезний сніп вогню.

Решта всі, крім Сашка і Яші, були тяжко поранені. По-різному склалися наші долі. Я був солдатом запасного полку, курсантом навчального батальйону, три тижні вчився на снайпера і ще три тижні пробув на передовій – всього 4 місяці і ще 3,5 місяці – у госпіталях. Пробув у армії менше року, провчився рік у 10-му класі, 5 років – в університеті студентом і ще 3 роки – в аспірантурі. Працював асистентом і доцентом університету з 1963 по 1993 рік.

Кантипайло Микола Григорович працював і жив у Холмах.

Пушок Іван Єгорович – колгоспний тракторист. Завжди хотів чим-небудь допомогти мені в ремонті мого автомобіля «Запорожця». На таких, як він, трималися колгоспи.

Синявський Михайло Корнійович вчився разом зі мною у лісній школі у Новгород-Сіверську. Удвох ми ходили в гестапо за пропуском до Орлівки. Гестапівець сказав, що нас треба розстріляти як таких, хто не пішов на роботу розчищати дорогу від снігу. Перекладач захистив нас тим, що ми не маємо чого їсти і тому просимо пропуск додому. Пропуск видали, і поки ми йшли

45 км, нас по дорозі разів п'ять зупиняла поліція й перевіряла пропуск. Сімейне життя Михайла після війни, на жаль, не склалося.

Список використаних джерел

1. Авраменко І.Г. Села Козилівка та Орлівка на Убіді / І.Г. Авраменко, М.П. Недюха // Трипільська цивілізація. – 2011. – № 2. – С. 10 – 28.

2. Авраменко І.Г. Село Орлівка на Убіді / І.Г. Авраменко, М.П. Недюха // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Київ – Глухів, Центр пам'яткознавства НАН України, 2011. – С. 206 – 209.

3. Балабай О.П. Червоно танув сніг. – К., 1987. – 216 с.

4. Зуй В.Д. Запис у щоденнику // Народна газета. – 2011. – № 12 (492). – С. 5.

5. Строкач Т.А. Наш позивний – Свобода. – К., 1964. – 503 с.

6. Строкач Т.А. Наш позивний – Свобода. – К.: «Політвидав», 1975. – 416 с.

7. Устименко В.С. Жукля: 3 історії села на Чернігівщині / В.Устименко. – К.: Етнос, 2009. – 608 с.: іл.

8. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За редакцією А.В. Кудрицького]. – К.: «Українська радянська енциклопедія», 1990. – 884 с.

Зуй В.Д., Недюха М.П. Містечко Орлівка на Убеді (продовження)

У статті досліджується історичний шлях розвитку містечка Орлівка, що на Чернігівщині. В історичному контексті проаналізовано статистичні дані щодо економічного та демографічного стану цього населеного пункту.

Ключові слова: війна, батальйон, окупація.

Зуй В.Д., Недюха М.П. Городок Орловка на Убеді (продолжение)

В статье исследуется исторический путь развития городка Орловка на Черниговщине. В историческом контексте проанализированы статистические данные об экономическом и демографическом состоянии этого населенного пункта.

Ключевые слова: война, батальон, оккупация.

Zuy V.D. Nedyha M.P. The town of Orlivka Ubedi (continued)

The authors examine the historical path of development towns Orlivka that in Chernihiv. In the historical context of the analyzed statistical data on economic and demographic status of the settlement.

Keywords: War, the battalion occupation.